

Az alkotmányfejlődés formáció- és modernizáció-elméleti értelmezései

I.

1. A modernizáció a társadalomtudomány viszonylag későn, a XX. században megjelent fogalmi kategóriája. Szorosan véve olyan fejlődést értelmező elmélet, amelyik a tradicionális társadalmi viszonyok felborulásának és mássá alakulásának (modernné válásának) magyarázata. Noha az elmélet a XX. század szülötte, ítéletei, értékei megváltoztatják intézményeinek múlt századi fejlődésére vonatkozóan eddig általunk kiválasztott és ezideig uralkodó paradigmákat.

A modernizációs elméletek bizonyos értelemben a társadalomra vonatkozó XIX. századi formáció elméletek meghaladását jelentik.

A szociológia kezdeteitől fogva az úgynevezett nagy elméletek mindig adtak valamilyen társadalom-fejlődési magyarázatot. Csak példaként említjük, hogy A. Comte a társadalmi fejlődésnek 3 szakaszát megkülönböztetve fejtette ki a társadalom "pozitív szakaszba" való jutásának szükségszerűségét. A szorosabb értelemben vett fejlődés-elmélet H. Spencer műve. A Darwin-i egyetemes fejlődés-elméletet a társadalomra vonatkoztatva részletezte azt, hogy a fajok, illetve a társadalom tagjai közötti harc milyen szelekciós folyamatokat futtat le, melyek következtében az erősek, a legkiválóbbak maradnak meg a társadalmi tereumon.

Többé-kevésbé Spencer munkásságával egy időben keletkezett Marx és Engels társadalmi formáció elmélete, amelyet megint bizonyos értelemben a fejlődés-elméletek sorába illeszthetünk. A XIX. század második felében erős törekvések indultak meg az úgynevezett természeti állapotban lévő emberi viszonyok megismerésére, s azokon belül érvényesülő szabályok felderítésére. Marx és Engels az eddigi társadalmi történeti tapasztalatok alapján periodizálta a társadalom addigi fejlődését az ismert 4 formációba. Az emberek a hordai állapotból kiemelkedve ősközösségi viszonyokban éltek, amelyek fő sajátossága a kommunisztikus jelleg. A magántulajdon és az állam létrejötte változtatta az ősközösséget rabszolgatartó társadalommá, ezt ugyancsak a tulajdonviszonyok változása alakította át feudalizmussá. Szerzőink életében uralkodó új formává a kapitalizmus vált és elméleti konzekvenciák alapján jósolták meg azt, hogy a kapitalizmust először a szocializmus alsó foka követi, majd ez áthajlik a kommunista társadalomba.

A fejlődés-elméletek közös vonása, hogy a társadalom fő vonulatának az előrehaladást, az értékek gyarapodását, a szellemi és anyagi javak, termékek állandó bővülését jelenti. Ezért a fejlődés-elméleteket "optimizmus" jellemzi, általában nem számolnak tartós visszaesésekkel, vagy úgynevezett történelmi zsákutcákkal.

A XX. században megjelenő modernizációs elméletek az előbb jelzett "optimizmussal" leszámolnak és "realisabb" társadalmi történelmi értelmezésre törekszenek. Éppen ezért a modernizációs elméletek úgy tűnnek, mint a formáció elméletek meghaladására irányuló kísérletek. Másként úgy is felfoghatjuk, hogy a fejlődés-elméletek reparációi, tökéletesítési módjai, mert kijavítják a formáció-elméletek hibáit és tökéletlenségeit.

Az alkotmánynak, mint a társadalom működés jogi keretének a történelmi alakulása alkalmas arra, hogy a fejlődési elméletek és a modernizációs irányzatok jellemzőit és egymásra hatásait szemléltsük. Az egyetemes és hazai alkotmányfejlődésnek különböző elméleti megkülönböztetései vannak, de van egy közös kiindulópontjuk. Az első feladat az, hogy magyarázzuk meg hogyan keletkezett az alkotmány, s a fejlődésnek milyen leágazásai vannak.

2. A modernizációs folyamatok specifikumainak felismerése - egyik értelmezés szerint - a strukturális funkcionalizmus irányzatából eredeztethető. Ez volt az az irányzat, amelyik eljutott a társadalom rendszerszerű megközelítéséhez. Ez egyben azt is jelentette, hogy mind több társadalmi alrendszer funkcióját és strukturális jellemzőit megismerhettük. A strukturális funkcionalizmus kibontakozásától kezdve nagyon jól tudjuk, hogy a fejlett modern társadalmak hosszú történelmi folyamat eredményeként váltak igazán alkotmányos rendszerekké. Az alkotmányozás tartalma fokozatosan bővült és fejlődött napjainkig. Történelmi áttekintés alapján az alkotmányosságnak három kritériuma van. Az alkotmány eredetileg úgy jött létre, hogy utat nyitott az állampolgárnak a hatalmi szervezet felépítésében és működésében való részvételre. Az állampolgár bevonulása az alkotmányba annyit jelentett, hogy korlátozták a korábbi feudálabszolutista hatalmat. Ezért minden valódi alkotmány célja az lett, hogy biztosítékokat építsen ki a hatalom önkényes gyakorlása ellen. A második kritérium az, hogy az alkotmányozás kezdetektől fogva megfogalmazódtak olyan szabadságok és alapvető emberi jogok, amelyeket az államnak el kellett ismernie. Ezek az úgynevezett klasszikus értelemben vehető szabadságok, mint például vallás-, lelkiismereti, szólásszabadság, egyesülési jog stb. Végezetül az alkotmányozás 20. századi periódusában megjelennek a szociális biztonság megteremtésére irányuló jogosítványok. Tehát végeredményben elég újkeletű a munkához való jog, az egészség védelmének joga, az anyagi biztonság, a művelődés joga stb.

Az alkotmány nemcsak tartalmában, hanem formájában is új típusú jogi okmány. Az első alkotmányok a klasszikus polgári forradalmak időszakában születtek. Cromwell katonái - egyes emlékezők szerint - kalapjuk mellé tűzve "viselték" a katonatanács által elfogadott "nép szerződését", amelyet az angol forradalmi alkotmányozás jellegzetes dokumentumának tekintenek. Az angol, francia forradalmi alkotmányokat azonban csak az "idő méhéből kibukkanó" új

formáknak tekinthetjük, mert az alkotmányozási eszme kialakulását és terjedését korábbi társadalomtörténeti eseményekben is felfedezhetjük.

Az alkotmány előformái

Az alkotmányozás eredőit ott kell keresnünk, ahol a feudális társadalomban a polgárosuló viszonyok elemei megjelentek. A polgárosodás társadalmi, gazdasági folyamat, amelynek gyökerei sajátos eszmei, ideológiai szerkezetben mutatkoznak meg. Az alkotmányozás gondolatának egyik forrása a katolikus egyház ideológiai, világnézeti monopóliumát megtörő reformáció volt. A kálvini, lutheri eszmékben benne van az állam és egyház elválasztásának követelése és az a gondolat, hogy az egyházi közösségeket önszerveződési alapon, a helyi autonómiák tiszteletben tartásával kell kiépíteni. A kálvini alkotmányozási eszme megtestesülése a Genfi Egyházszervezet, és ez az egyházszervezet teljesen rányomta bélyegét Genf város világi hatalmi struktúrájára is. A skót protestáns egyházszerveződés, vagy a német-alföldi egyház kiépülése első kísérlet volt valamiféle olyan lokális közösségi rendszer létrehozására, ahol a laikus hívők közössége személyesen közreműködik vallási életének vezetésében és saját struktúrájának kialakításában.

Az alkotmányozó társadalom másik forrása szervesen kapcsolódik az előbbihez. Az ellenreformáció üldözése következtében a hitükért következetesen kiálló protestánsok sok helyütt menekülni kényszerültek Európa területéről. Közismert, hogy az észak-amerikai angol kolóniákat holland, skót, ír telepesek alapították meg. Tekintettel arra, hogy a kolóniák viszonylag messze voltak az angol monarchia központjától, ezért vagy elismerten, vagy hallgatólagosan jelentős autonómiával rendelkeztek a kolónia belső életének, önkormányzatának kialakításában. Az észak-amerikai angol kolóniák tehát azok a kísérleti telepek, amelyek a protestáns öngazgató egyházszervezet mintájára fokozatosan felépítették világi hatalmi öngazgató struktúráikat is. A népgyűlés (town meeting), a képviseleti szabályalkotás, a tisztviselők választása már ekkor hol szélesebb, hol szűkebb gyakorlat ismert intézményei. Az előbb elmondottak mellett is igaz a tétel, hogy az alkotmányozás történeti folyamatában meghatározó szerepük mégis a forradalmaknak lett, mert mindaz, amit eddig elmondtunk az alkotmányozási gondolatról, nagyon is partikuláris, helyi és egyedi kezdeményezés volt, s nem érintette a feudális államhatalmi struktúra egészét. Végeredményben tehát a forradalmi alkotmányokig állami szinten nem értek el komoly eredményeket az alkotmányozás terén. A klasszikus polgári forradalmak feladata volt olyan "állami terv" kidolgozása, amelyik a bevezetőben említett alkotmányi tartalomnak megfelel. Az első alkotmányok tehát kísérletek az állam racionális, tervezett alapon való kialakítására. Először fordult elő a történelemben, hogy a jogokkal rendelkező polgárok az ellenőrzött hatalmat előre kidolgozott modell alapján akarták felépíteni. Az alkotmányozás története annak kifejeződése, hogy az emberi gondolkodás milyen - nem mindig sikeres - kezdeményezéseket tett a hatalom fokozatos "megszelídítésére".

*Az angolszász alkotmányozási modell kialakulása: az angol alkotmány
eredői*

Az előzőekben elmondottakból egyértelműen kitűnik, hogy az alkotmányozási eszme és az alkotmányozási gyakorlat elsőként az angolszász típusú társadalmakban jelent meg. Talán egy kicsit ki is kell terjesztenünk ezt a fogalmat és azt mondhatjuk, hogy a viking kultúrkör befolyása alatt lévő területeken hat az alkotmányozási program, mert Angliával "egy időben" vagy még előbb megvannak az alkotmányozás csírái a Német-Alföldön is. Történetileg sokkal későbbi, de jellegében mégis nagyon hasonló az angol alkotmányozási koncepciókhoz a skandináv államok politikai rendszerének kialakulása.

Egyértelmű, hogy ez egy sajátos alkotmányozási modell, amelyet az irodalomban szokás "íratlan" alkotmányozásnak nevezni. Sokan félreértik az "íratlan alkotmányozás" kifejezést arra gondolva, hogy az alkotmány tartalma tisztán szokásokban rögzülnek. Pedig az íratlan alkotmányozás mindössze annyit jelent, hogy egy állam hatalmi struktúrájának bonyolult rendszere, az állampolgárok alapvető jogai nem egyetlen tervező jogi dokumentumban vannak lefektetve, hanem több különböző korban keletkezett más és más jogforrási formában. Az angolok büszkén mondják, hogy az ő alkotmányozásuknak sok-sok évszázaddal korábban keletkezett forrásai vannak. Az egyik legfontosabb alkotmányi okmány Földnélküli János 1215-ben kiadott dekrétuma, amelyet Magna Charta néven ismerünk. A monarchia hatalmi korlátatlanságának visszaszorítására számos - az angol forradalomban kibocsátott - alkotmányos jogi okmány keletkezett. Ilyenek a már említett "a nép szerződésén" túlmenően Cromwell államtanácsának 1653. évi szabályzata a kormányzás eszközeiről, továbbá a parlament 1649-ben hozott törvénye a királyság eltörléséről. A társadalmi erők kompromisszumát fejezte ki - és egyben a forradalom "lezárását" - az 1689-es Bill of Rights (a jogok törvénye), valamint az Alsó Ház és a Lordok Háza által együttesen megalkotott Declaration of Rights (a jogok nyilatkozata), amelyben a trón betöltésének feltételeit szabták meg.

Az angol alkotmányt azóta is több törvénnyel fejlesztették, illetve tökéletesítették. A Kontinensen ezt az alkotmányozási eljárást - különösen a franciák, majd a németek - meglehetősen lebecsülték, illetve leértékelték. Az angol alkotmányozás ugyanis nagyon sok feudális keretet meghagyott, "csak" a politikai gyakorlat töltötte meg azokat egyre-másra polgári tartalommal. Az angol alkotmány semmi esetre sem olyan "szép" és "tisztán racionális" konstrukció, mint például egy francia forradalmi alkotmány, mégis van ennek a módszernek egy rendkívül mély társadalombölcseleti vonatkozása; nevezetesen az, hogy az alkotmányt mindig meg kell újítani és hozzá kell igazítani a társadalmi változásokhoz. Ebben pedig nem az alkotmányi forma, a szabályozás módja a döntő, hanem az a kollektív erőfeszítés, amely ismételten napirendre tűzi, hogy a politikai rendszert állandóan fejlessze és a változó viszonyokhoz igazítsa. Nagyon jól fejezi ki az angol alkotmányozás lényegét Saint Simon midőn azt

mondja: "igazi alkotmányt soha sem lehet kitalálni, azt csak megfigyelni lehet", "minden helyes politikának tudomásul kell vennie két axiómát: alkotmány önmagában nem kölcsönözhet szilárd és tartós létet olyan politikai hatalomnak, amely nem volt polgári hatalom, de írott alkotmány nélkül is gyakorolhatja a tényleges politikai hatalmat a már polgárivá vált hatalom."

Az alkotmányért folyó harc Angliában a királyi önkény megregulázásának folyamata. Mindenek előtt eléri, hogy a hatalomnak törvényen kell alapulnia. A törvények elfogadásában kiiktathatatlan funkciója van a parlamentnek. Régi követelés valósult meg azzal, hogy adót csak a parlament hozzájárulásával vehet ki a király, illetve a kormányzat. A feudálabszolútizmusban tipikus visszaélése volt a királyi önkényen alapuló különbírótság felállításának lehetősége. Éppen ezért nagy fordulat a személyi szabadság megőrzésében annak elismertetése, hogy mindenki csak rendes bíróság előtt vonható felelősségre. Rengeteg fontos szabály született a parlament szervezetével, a képviselők jogállásával, mentelmi és összeférhetetlenségi jogával kapcsolatban. Később többször módosították a választójogot, a parlament ügyrendjeit, szabályzatait és mindennek eredményeként történeti folyamatként kialakult a világ egyik legstabilabb alkotmányos rendszere.

Az Észak-Amerikai Egyesült Államok alkotmányozásának újszerűsége

Az angolszász típusú alkotmányozás másik eredeti modellje az Észak-Amerikai Egyesült Államok alkotmányozási történetében jött létre. Az angolhoz viszonyítva az amerikai alkotmányozás "átgondoltabb", "szebb", vagy mondhatjuk úgy, hogy racionálisabb a maga egészében. A függetlenségi harc eredményeként 1787-ben alkotmányozó gyűlést választottak, s ez elfogadta az Észak-Amerikai Egyesült Államok alkotmányát. Ez a "terv" olyan jónak bizonyult, hogy 200 éve az eredeti elvek többségéhez ragaszkodva jó keretet adott egy igazi alkotmányos rendszer kialakulásához és működéséhez. Ezt az alkotmányt is sokszor módosították, de egyetlen alkotmány a történelemben, amelyik 200 évig hatályban maradhatott, ami nem kis dolog, amikor voltak alkotmányok, amelyek csak hónapokig szabhatták meg valamelyik társadalom hatalmi struktúrájának elemeit. Az Észak-Amerikai Egyesült Államok alkotmányozása a legkövetkezetesebben keresztülvitte a hatalmi ágak elválasztását és egyensúlyozó rendszerré építését. A hatalommegosztás már ismert az angol gyakorlatból, de ennyire precízen alkotmányjogilag egyetlen más alkotmány sem tudta a hatalom egyensúlyozó rendszerét kiépíteni. Az amerikai alkotmányozás másik nagy érdeme a föderációs viszonyok alkotmányi koncepciójának kialakítása és egy területileg tagolt államszövetség szilárd szövetséges állammá fejlesztése. Végezetül az amerikai alkotmányozás nagy érdeme az alkotmánybíráskodás alkotmányfejlesztő szerepének elismerése és fokozatos tökéletesítése.

A francia forradalmi alkotmányozás

A Kontinens alkotmányozásának legeredetibb metódusa a nagy francia forradalomban alakult ki. A francia forradalmi alkotmányozás a legmagasabb rendűnek tartott racionalizmus jegyében született. A leendő alkotmányos rend ideológiai alapjait J. Rousseau Társadalmi szerződés című munkája körvonalazta. A forradalmárok voltaképpen a rousseau-i gondolatokat akarták a társadalmi gyakorlatba átültetni.

A francia forradalomban már egy polgári, strukturálisan tagolt társadalom politikai erői között folyt a harc. Minden olyan esetben, amikor a kormányzásban egy újabb csoport váltotta fel a korábbi, új alkotmány született. A társadalom általános programját az 1789. évi "Az ember és polgár jogairól szóló deklaráció" fogalmazta meg. Az első alkotmányt 1791-ben alkották meg, és ez még a társadalom különböző csoportjai közötti kompromisszumot tükrözte. A legdemokratikusabbnak az 1793. évi jakobinus alkotmányt tekintik azzal a "szépséghibával", hogy az alkotmányt a rendkívüli állapotok miatt egyetlen pillanatra sem tekinthették hatályosnak. 1795-ben készült a Thermidori reakció alkotmánya, amelyik "visszalépés" a jakobinus alkotmányhoz képest. Az igazi visszalépés azonban a bonapartista alkotmányokkal kezdődik (1799, 1802, 1804). A francia forradalmi alkotmányozási folyamatot úgy tekinthetjük, mint amelyben az egész polgári társadalom akkori jelenének és jövőjének összes alkotmányos variációja mintegy két évtized alatt megjelent.

A francia forradalmi alkotmányozás közös jegye a rousseau-i eszme alapján a népfelség elvének meghirdetése. Legtisztábban a jakobinus alkotmányban jut kifejezésre az, hogy - szemben a hatalmi ágak megosztásának angol elméletével és gyakorlatával - itt a hatalom egyértelműen a nép kezében van. A jakobinus alkotmányban ezért a közvetlen demokráciának meghatározó szerepe van a helyi szinttől az országos szintig ("ösgyűlések" helyi szinten, népszavazás országos szinten).

A francia forradalmi alkotmányozás a társadalom racionális átszervezésének nagyszabású terve. Az állam struktúrájának, a hatalom működésének minden eleme pontosan és logikusan van megfogalmazva. Az egész állami hierarchia csúcán a nép áll mint az általános akarat kifejezője. Ezek az alkotmányok - különösen a jakobinus alkotmány - olyan logikus és "szívet melengető" gondolatokat tartalmaznak, mint a rousseau-i közvetlen demokrácia egész eszmerendszere. A francia forradalmi alkotmányozás - mondják - az ész diadala a spontaneitás fölött, s ekkor az angol alkotmányozásra gondolnak.

A francia forradalmi alkotmányozásnak azonban megvannak az "írott" alkotmányozással együttjáró bizonyos veszedelmei. A "van" és a "kell", az állapot és a jövő áthidalhatatlan távolságra kerülhetnek egymástól. Az ész nem akar tudomást szerezni semmiféle társadalmi meghatározottságról. A francia "írott" alkotmányozás - mai kifejezéssel - a modernizációs folyamat felgyorsításának eszköztára kívánt lenni. Tudat alatt a franciákban él a sejtélem, hogy voltaképpen lemaradtak abban a versenyben, amelyet az angolokkal folytattak. Montesquieu még az angol modell szerint képzelel el a francia politikai rendszer átszervezését,

Rousseau lenézi, s talán gyűlöli az angol modellt, s mindenesetre azt ígéri, hogy jobb alkotmányos modellt gondol ki, mint az angolok eddig csináltak. A francia forradalmi alkotmányozás minden egyes dokumentumában benne van az a megfontolás, hogy ennek segítségével az angol politikai rendszernél jobbat fognak kialakítani. Itt mutatkozik meg az "írott" alkotmányozás egyik csapdája: aki lemaradt, annak a lemaradását nagy racionális produktummal, az állam új tervével kell behoznia. Minden "írott" alkotmány szükségszerűen tartalmaz programelemeket, és ezeket a programokat - sajnos - sokszor a realitásoktól függetlenül készítik az "ész világában". Minél inkább elmaradt egy társadalom a társadalmi fejlődésben, annál inkább "tisztá racionális" mintákkal próbálja lemaradását behozni. (A német professzorok is "tisztá racionalitással" munkáltak ki a Weimari Alkotmányt, amely viszont ténylegesen a politikai gyakorlatot egyáltalán nem tudta jó irányba orientálni.)

Az "íratlan" és a francia "írott" alkotmányozási modell kétféle társadalomfejlesztési koncepciónak látszik, a valóságban azonban a szerves fejlődés és az erőltetett-erőszakos társadalmi átalakítási koncepció közötti különbséget jelzi. E. Burke szemléletesen fejezi ki a két társadalom közötti különbséget. A francia az "ész jegyében" geometriai minták alapján átszabja a természetet (francia park), az angol a természet által kialakult formákhoz való igazításával a "természetet" alapjában elismerve alakítja a (társadalmi) viszonyokat (angol park).

II.

A modernizáció strukturális funkcionalista eredeztetésének kifejtésénél a társadalom rendszerszerűségéből kell kiindulnunk. A strukturális funkcionalizmus szerint a társadalom különböző alrendszerek együttműködéséből, együttlétéből áll. Talcot Parsons strukturalista elmélete volt az első nagy kísérlet a társadalom rendszerszerűségének bemutatására. Nicolas Luhmann napjainkban értelmezi a társadalom rendszerszerűségét. Ezt a koncepciót nagyszerűen mutatja be Pokol Béla elmúlt években megjelent könyve.

Anélkül, hogy belemennénk a strukturális társadalomkép különböző szerzőknél jelentkező specifikumainak tárgyalásába, ki kell nyilatkoztatnunk azt, hogy milyen társadalmi alrendszerek összefüggései alapján akarjuk nézeteinket kifejteni. Önálló alrendszernek tekintjük a társadalom osztály- és réteg-strukturáltságát. Alig választható el ettől a társadalom gazdasági szerkezete. Mindkettő szoros összefüggésben van a párt és állami (politikai) viszonyokkal. Önálló alrendszer a kultúra, a tudomány világa, amely hol stabilizáló, hol előrelendítő, dinamizáló motívum a rendszerek fejlődésében. A jogot nem mellérendeltségi metszetben viszonyítjuk az előbbi alrendszerekhez képest, hanem olyan, az említettek "keresztező" értékrendszerek, épp úgy, mint az erkölcsöt, a konvenciót stb. Azt az összefüggést akarjuk szemléltetni, hogy a társadalom hivatkozott intézményei kettős természetűek: a társadalom

egyrésről önszerveződési állapot, stabilitás, önfenntartás, másrésről értékkövető normatív rend, célok felé törekvő dinamizmus.

A jog társadalmi jelenség, tehát semmiféleképpen nem lehet önmagában értékmérőnek tekinteni. A jogot a társadalom viszonyai alakítják, illetve fejlődési lehetőségeit behatárolják. Ezért a modernizációs elméletekben a jog szerepének magyarázatai jogszociológiai jellegűek. A jogi normarendben tükröződnie kell a társadalom olyan strukturális bajainak és zavarainak, amelyek a modernizációs folyamatok megrekedéséhez vezettek. A jog modernizációs problémái tehát társadalmi viszonyok problémáiból eredeztethetők.

Vizonylag tisztázott az a kérdés, hogy a társadalmi elmaradottság az úgynevezett a kettős társadalom létrejöttének, illetve "idő utáni" fennmaradásának a következménye. Sajnálatos módon régmúlta visszamenő tapasztalataink vannak arról, hogy a magyar társadalom XIX. század elején meginduló gyenge polgárosulástól kezdődően nem egy egységes modern társadalom felé haladt, hanem a tradicionális és modern társadalmi erők közötti szakadék még a XX. században is áthidalhatatlannak tűnt. Ezt a társadalmi folyamatot Erdei Ferenc a két világháború közötti magyar társadalom elemzésénél nagyon világosan és cáfolhatatlanul kimutatta. Minden nagy társadalmi csoportban vagy osztályban, illetve annak egyik vagy másik rétegében indultak modernizációs átalakulások, ugyanakkor megmaradtak nagyon erős tradicionális régi, strukturákat őrző viszonylatok. A tradicionális uralmi viszonyok egyértelműen tartották bázisukat a feudál-arisztokrata vezető rétegeiken belül, s nem kis tradicionális befolyás érvényesült a katolikus egyház vezetői struktúráján keresztül. Ugyanilyen éles ellentmondás keletkezett a parasztság jelentős részét alkotó tradicionális gazda réteg és a polgárosuló, intenzív mezőgazdasági termelés útjára lépő paraszt-polgárok között. (Nem is beszélve arról a feszültségről, ami e két réteg és a földnélküliség következtében cselédsorba süllyedők és mezőgazdasági munkások között kialakult.) Az egyik legérdekesebb jelenség a modernizáció előrehaladásában, illetve e folyamat megrekedésében a két világháború közötti értelmiség, illetve az úgynevezett középosztály helyzete. Az ami az irodalomban a népiesek és az urbánusok ellentéte, az bizonyos mértékig tünete a magyar értelmiség tipikus fejlődési zavarának. A modernizációs problematika legvilágosabban épp e középrétegek csoportjai között politikai, ideológiai, tudományos és művészeti irányú összeütközésekben mutatkozott meg. Ez pedig az, hogy a kapitalizálódás megindította e területeken a tradicionális társadalmi viszonyok felbomlását, de - "bizonyos" társadalmi feltételek mellett - a hagyományos értékeiben bizonytalanra váló társadalmi csoportok nem vállalják maradéktalanul a modernizációs értékeket. Az inkongruencia az az állapot, amelyben a modernizáció útján egy bizonyos fokig előrehaladó rétegek addigi céljaiban, értékeiben, intenzitásában, hitükben megínognak, azok követését feladják, de egy teljes életelv változását már nem vállalják fel. Az inkongruens visszafordulhat, valóságos vélt jó utat követhet és lebeghet.

A társadalmi zavar forrása az úgynevezett inkongruencia jelensége. E jelenségre érdekes módon viszonylag későn figyelt fel a szociológia. A XX. század

második felében elsősorban a gyarmati sorból felszabaduló ázsiai modernizálódó társadalmak zavarait észlelve és értelmezve derült ki, hogy csak ugyanazok, mint amelyek Európa középső és keleti részében a XIX. század végén már beérlelődtek és társadalmi politikai folyamatok mozgató erőivé váltak.

Az előbbi kiindulási alaphól tett (bátor) általánosítás szerint végeredményben mind a bolsevizmus, mind a fasizmus olyan belső társadalmi ellentétek következményei, amelyekben a következetesek, a kapitalizálódás útjára lépő társadalmi erők kisebb, hol pedig pedig teljesebb vereséget szenvedtek az úgynevezett inkongruensektől.

A viszonylag történelmileg későn színre lépő inkongruensek a második világháborútól kezdődően a Dél-Amerikai társadalmakban váltak veszélyes, diktatúrákat szülő erőkké. Nagy összefüggéseket tekintve napjaink és esetleg a jövő társadalmi zavarait sejteni Afrika, ahol - nagy részében - a tradicionális viszonyok megváltoztatása még csupán a közeli vagy távoli jövő reménye.

Az inkongruencia a tradicionális és modernizációs társadalmi csoportok olyan nyílt és sokszor antagónisztikus szembekerülése, amely a normális társadalmi konfliktusokon túlmenő ellentmondásokat, küzdelmeket és harcokat okoz. Az inkongruencia a tradicionális viszonyok megbomlásával fellépő érték-bizonytalanság a társadalom osztályain és csoportjain belül. Az úgynevezett modernizációs ("haladó") társadalmi rétegek képviselik az új értékeket és preferenciákat, de nem tudják azt általánossá és elfogadottá tenni. A modernizáció által teljesen érintetlen rétegek - abszolút értelemben ilyenek persze nincsenek - szilárdan a régi értékek, normák és konvenciók keretei között gondolkodnak és élnek. Az inkongruenciát voltaképpen egy "köztes", modernizálódó struktúra-csoport okozza, amelyik a modernizációval járó bizonyos következményektől megrettenve ismétlődően vagy visszatér a tradicionális értékekhez, vagy pedig egy olyan látszólag gyökeresen új eszme és értékrendszert konstruál, amelynek megvalósítási kísérletei végül is antimodernizációs folyamatokba torkollnak.

3. Az előbb vázolt társadalmi struktúrák következményeként a kettős társadalomba kettős értékrendszerek és kettős normarendszerek is létrejönnek. A múlt század német jog irodalmában a "völkisch" népi történeti-jogi iskola az, amelyik azt a kétarcúságot mutatta, amelyik ha akarom előremutató is volt, ha akarom akár a fasizmusnak az előképét is magába rejtette. Magyarországon a kettős jog koncepciójának egy későbbi változata jelentkezett a két világháború között a "népi jog" és az úgynevezett hivatalos állami jog megkülönböztetésével, és a népi jognak olyanként való bemutatásával, amelyre visszanyúlva kell egy új típusú jogrendszert megalkotni. Ebben az álláspontban volt valami olyan romantikus elem, mint a német völkisch jogi törekvéseiben. A korabeli hazai jogtudományban nagyon kevés komoly elméleti képzettségű ember kanyarodott vissza ehhez a koncepcióhoz, de aligha lehet tagadni a "népi jognak", mint a hivatalos jogot megújító szerepű jognak az elfogadottságát is egyes csoportokban.

A jog rendszerét, struktúráját a társadalom osztályai és csoportjai közötti erőviszonyok alakítják a mélyben. Nem kell marxistának lenni valakinek ahhoz,

hogy a jog társadalmi meghatározottságát elismerje. A nehézség az, hogy a kettős társadalom létének az elfogadása mellett hogyan tudjuk meghatározni a modernizációs folyamatokat, illetve a tradicionális viszonyok fenntartását elősegítő jogi szerkezeteknek a létét. E probléma megoldását két körülmény is nehezíti. Először is valamilyen jogi intézmény szerkezete és működési rendje távolról sem olyan egyértelműen osztály- vagy csoportérdekhez kötött mint ahogy ezt egyes marxista vagy éppen vulgár-materialista állítások hirdetik. A másik ok pedig az, hogy a társadalmi erőviszonyok belső átalakulásai következtében a jogi formát "átveszi", pontosabban működésében meghatározóan befolyásolja egy olyan új csoport, amelyik annak használatából korábban szinte ki volt zárva. Nem tudjuk tehát pontosan körülírni a jog-intézmény osztályához vagy réteghez kötöttségét. Ha vannak is bizonyos általános hipotéziseink, ezeknek bizonyítása egyes múltbeli társadalmi, történeti viszonyokhoz kötődően ismert. Egyre bizonytalanabb talajra lépünk tehát akkor, amikor a kettős társadalmon aluli kettős jog hipotézist konkretizálni kívánjuk napjainkban.

Mindeddig általánosságban beszéltünk jogrendszerek társadalmi meghatározottságáról. A jogrendszer azonban tagozódik, ágazati vagy szakjog ágakból tevődik össze. Egészen biztos, hogy a norma osztály vagy réteg befolyásoltsága jogáganként is különbözik. A továbbiakban azt próbáljuk kifejezni, hogy milyen problémák jelentkeznek az alkotmányok osztály-kötöttségével, réteg-befolyásolásával kapcsolatban.

Aligha lehet tagadni azt, hogy az alkotmányos rendelkezések társadalmi erőviszonyok ilyen vagy olyan alakulásának a függvényei. A probléma onnan keletkezik, hogy a társadalomba az erőviszonyok bizonyos szituációkban rendkívül gyorsan változnak, az úgynevezett konszolidált állapotokban is csendesen vagy szembetűnően, de átalakulnak. Az európai nagy forradalmi alkotmányozási korszakokban szembetűnő az a gyorsaság, amellyel a hatalomra kerülő új pártok a korábbi alkotmányokat hatálytalanítják és újakat hoznak létre.

A nagy francia forradalom idején a társadalom új, modernizációs értékeket képviselő erői sokkal körülírhatatlanabbak voltak mint fél vagy száz évvel később a társadalmi erőviszonyok változásai. Bármennyire fejlődött is a korai kapitalizmus Franciaországban, teljes modernizációs társadalmi átalakulásról mégsem lehetett szó. A gyorsan változó új alkotmányokat konstruáló korszakban a polgárosuló csoportok még nem mindig voltak meghatározóak, illetve teljesen bizonytalan volt a kispolgáriság tartalma, amelyik kétségtelenül a jakobinus alkotmány létrehozásában szerepet játszott. Tisztábban megmutatkoztak a polgárosuló társadalom osztályerői közötti különbségek az 1848-as francia forradalomban, amelynek osztály-viszonyaiban bekövetkező változásokat és az alkotmányok átalakítására törekvő mozgalmak harcainak eredményeit Marx nagyszerűen bemutatta.

Alkotmányfejlődésileg az alapvető kérdés, tudjuk-e bizonyítani, hogy az alkotmányszöveg kidolgozásánál és elfogadásánál a társadalomban meglévő osztály és csoport viszonyokban elválasztható a modernizációra, illetve a

tradicionális viszonyok fenntartására irányuló erők gondolkodás módjai, értékei és befolyásai. Ha e kérdésre pozitív választ is adunk, akkor is fel lehet-e továbbá tételezni azt, hogy egy alkotmány szöveg, amelyik egy kor terméke, tükrözheti-e a társadalmi orientációkat, értékeket egy későbbi korban, akkor is ha maga az alkotmány szövege nem változik.

Az előbbi kérdésre adott válaszuk ugyancsak hipotézisszerű, s azt mondhatjuk e szerint minden elfogadott alkotmány a társadalmi meghatározottságot csak elfogadásának pillanatában tükrözeti jogi dogmatikailag. Az alkotmány azonban, noha elsősorban az adott viszonyok normatív rögzítése és bizonyos értelemben stabilizálása, ugyanakkor az alkotmány közvetlenül vagy közvetve kivetíti a társadalmi viszonyok alakulásának kívánatos irányait is. Az alkotmány elfogadását követő években tehát annak lehetünk tanúi, hogy az alkotmányozók látták előre a társadalmi viszonyok alakulásának tendenciáit, legalábbis a fő vonalakban. A modern alkotmányok valamennyien társadalmi viszonyt tervezni, alakítani kívánó alkotmányok. E tekintetben nagy különbségek vannak az úgynevezett íratlan vagy történeti alkotmányok és az írott vagy kartális alkotmány között, de voltaképpen csak a feladatvállalás kiterjedtségében különböznek. A történeti alkotmányozók szerények voltak, és abból indultak ki, hogy a társadalmi viszonyok bonyolultsága következtében csak viszonylag rövid távra próbáljunk fejlesztő normákat elfogadtatni. Ebből indult ki az angol alkotmányozás és a látszólag kis lépésekben meghozott "átalakításával" a társadalom fejlődése ott nagyon jól bevált modelljét hozta létre. Az angol alkotmánytörvények azonban - ismételjük meg - látszólag kislépések. A modern alkotmányozás leglényegesebb intézményei, mint pl. királyi hatalmi önkény elleni biztosítékok, a parlamentarizmus, a bírói függetlenség, a királyi magán vagyon elválasztása a közvagyontól stb. stb. angol eredetűek, az inspiráció onnan eredt akkor is, ha ezekből másutt később szebb formátumú jogi konstrukciók születtek is.

Az írott alkotmány kidolgozói sokkal nagyobb feladatot vállaltak magukra. Egész történelmi korszakokra meg akarták rajzolni az elkövetkezendő társadalmak alkotmányos rendjét. Heroikus, de többnyire sikertelen kísérletek történtek erre, különösen a nagy társadalmi változások idején. Voltaképpen csak egyetlen forradalmi alkotmány, az USA alkotmánya tervezte alapjában véve jól a jövőt - a ma már több mint 200 évre is érvényesnek bizonyuló modelljével -, amelynek értékéből semmit sem vont le az, hogy ez alatt az időszak alatt több módosításon ment keresztül. Mindezek alapján úgy foglalhatjuk össze tézisünket, hogy az alkotmány jövőbeli társadalmi változásokkal számoló tervező képességét az alkotmányos gyakorlat mércéjén kell értékelnünk, s amennyiben az eredeti alkotmányos szabályok az alkotmányos intézmények működésében szociológiailag bizonyítottan megvannak, akkor az alkotmány modernizációs természete dokumentálható. Minél többet és rövidebb idő alatt váltja fel az írott alkotmányt egy másik alkotmány, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy a társadalmi folyamatok jövőbeli alakulását az alkotmányozók nem mérték fel jól, de az egyáltalán nem biztos, hogy az alkotók képességük gyengeségének következménye, hanem annak, hogy a társadalmi csoportok erőviszonyai közötti

gyors átalakulásokat, a viszonyok bonyolultsága következtében senki nem láthatta előre. A sok új írott alkotmány produkálása önmagában is olyan jelenség, amelyik a társadalmi folyamatokban rejlő mély ellentmondásokat tanúsítja. A modernizációs zavarokat - az előbbieken kívül - jobban és még nyilvánvalóbban bizonyítja az a helyzet, amikor az írott alkotmányi rendelkezések az alkotmányos intézmények tényleges működését nem fejezik ki, vagy az alkotmányosnak nevezett intézmények teljesen elszabadulnak a normarendszer kontrollja alól. Az írott szöveg és az alkotmányos gyakorlat ellentmondása a legékezebb bizonyítéka annak, hogy egy társadalom nem ért fel a modernizációs folyamatokig, és nem tudja a társadalmi erőket jog által - elsősorban alkotmányjog által - szelídebbé és rendezetté tenni. Az alkotmányjogban használunk egy ilyen fogalmat, hogy "nem valós", "nem élő elemek" az alkotmányozásban. Ezzel azt akarjuk mondani, hogy az "írott szó" és alkotmányos valóság ellentmondásba kerül egymással. Másképpen ezt úgy fejezzük ki, hogy az alkotmányt ellepik a "fiktív elemek". Ez a jelenség a legkézenfekvőbb bizonyítéka annak, hogy abban a társadalomban a modernizációs folyamatok megrekedtek a társadalmon belüli anarchisztikus erőviszonyok a valós alkotmányos rend kiépülését megzavarták és a "rend ügye" az alkotmányos intézmények teréről egyre inkább az utcára kerül ki. "Klasszikus" példa erre a Weimari Köztársaság alkotmánya. Ebben benne volt minden olyan, ami egy modernizációs társadalom alkotmányos rendjének kívánatos és megfelelő. Az alkotmány szöveg és az alkotmányos valóság között azonban olyan ellentmondás érelődött ki, amely kézzelfoghatóan bizonyította, hogy az alkotmány nem fejezte ki a társadalmi viszonyokat. Az alkotmányos szöveg "legyőzte" az inkongruenciát és modernizálódott viszonyok képét vetítette előre. A korabeli német társadalom politikája és alkotmányos gyakorlata viszont a kettős társadalmon belül a "köztes" társadalmi csoportok modernizációtól való ideológiai, politikai elfordulását tanúsította.

Irodalom

- Dennewitz, B.*: Die Verfassungen der modernen Staaten. I-III. köt. Hamburg 1947
- Dacey, Á.V.*: Bevezetés az angol alkotmányjogba. Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó 1902
- Erdi Ferenc*: A magyar társadalomról. In: Összegyűjtött Művei. Akadémiai Kiadó 1980
- Gurwitsch G.*: Soziology of Law. Routledge and Kegan Paul. London and Boston 1973
- Kovács István*: A burzsoa alkotmányosság válsága Szikra Bp. 1953.
- Kovács István*: Magyar alkotmányjog I. JATE Kiadó Szeged 1990
- Kovács István*: Magyar államjog II. JATE Könyvkiadó Szeged 1987
- Kulcsár Kálmán*: A modernizáció és a magyar társadalom. Magvető Könyvkiadó 1986
- Kulcsár Kálmán*: Jog és politikai gondolkodás modernizálódó társadalmunkban Bp. 1989.

Modernization. The Dynamics of Growth. (Ed: Weiner, M.) Basic Books In: New York and London. 1966

Tárkány Szűcs Ernő: Magyar népi jogszokások. Gondolat Kiadó 1981

Theory of Liberty, Legitimacy and Power (Ed.: Vatro Murvar) Routledge and Kegan Paul. London, Boston, Melbourne and Henley 1985

Tocqueville, Alexis de: A demokrácia Amerikában. Gondolat Kiadó Bp. 1983.

Weber, M.: Gazdaság és társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó Bp. 1967.

Wolfgang *Schluchter*: The Rise of Western Rationalism. University of California Press. Berkly - Los Angles - London 1985